

ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΩΝ ΙΟΝΙΟΥ
ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΖΑΚΥΝΘΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΣΤ' ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΖΑΚΥΝΘΟΣ, 23-27 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1997

ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΛΕΥΚΑΔΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης

Η ανάγκη παρουσίασης του θέματός μου στα χρονικά όρια και στον τύπο

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΑΝΑΤΥΠΟ

UNIVERSITY STUDIO PRESS

ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΛΕΥΚΑΔΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης

Η ανάγκη παρουσίασης του θέματός μου στα χρονικά όρια και στον τύπο ανακοίνωσης στο συνέδριό μας επιβάλλει τον συνδυασμό της περιγραφής και της απαρίθμησης των μελετών, με τη συνεξέταση της ιστορίας των λευκαδικών σπουδών και ερευνών. Και ακόμη, επιβάλλει την αποτίμηση των κατορθωμένων σε συνδυασμό με την εξέταση των προοπτικών τους, εν όψει και των πιεστικών αιτημάτων που συσώρευσαν χρόνιες καθυστερήσεις και εκκρεμότητες. Τα υποκείμενα και οι “τόποι” των λευκαδικών σπουδών είναι φυσικό επίσης να μας απασχολήσουν. Όλα αυτά θα εκτεθούν σύντομα και αφαιρετικά, σε μια προσπάθεια να αναφερθούν λιγότερο τα ονόματα και περισσότερο οι κατευθύνσεις και οι σταθμοί των λευκαδικών σπουδών, και πάντα με την ελπίδα να απλωθούν κάποτε στην ευρυχωρία ενός αυτοτελούς δημοσιεύματος, χρήσιμου για τις σπουδές μας*.

Η Λευκάδα, με τη βενετική κατάκτηση το 1684, ξαναγυρίζει στην αλυσίδα των Ιόνιων νησιών και για δύο σχεδόν αιώνες, ως την Ένωση με την Ελλάδα το 1864, θα ακολουθήσει μια επώδυνη πορεία διατήρησής της σε αυτή την αλυσίδα. Στην προσπάθεια αυτή μετέχουν και οι κατακτητές της και ο λαός της, που ζει σε κακές ή μέτριες συνθήκες και διεκδικεί ως ελπίδα βελτίωσης την επανησιακή εξίσωση σε όλους τους τομείς του βίου. Η ενσωμάτωση στο σύστημα των Ιόνιων νησιών θα φανεί περισσότερο στο 19ο αιώνα: τότε είναι που διαπιστώνουμε και στην πολιτισμική πορεία κάποια φαινόμενα να μεστώνουν και στη σφαίρα των συνειδητοποιήσεων να βιώνονται κοινά στοιχεία επανησιακού πολιτισμού.

---

* Για το λόγο αυτό δεν υπάρχει υπομνηματισμός σ'αυτή τη δημοσίευση. Ο ερευνητής μπορεί να χρησιμοποιεί πρόχειρα τις οδηγιακές αναφορές της μελέτης μου “Λευκαδίτικη πολιτισμική ιστορία”, *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού. Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι.*, Λευκάδα 8-12 Σεπτεμβρίου 1993, Αθήνα, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 1996, σ. 185-199.

Δε θα αναφερθώ στα έργα και στη δράση επιμέρους λογίων. Διαβάζοντας και των σημαντικών αλλά και των ελασσόνων τα έργα, διαπιστώνονται οι έμμεσες επιδράσεις των ευρωπαϊκών πνευματικών κινήματων. Κάποτε η επίδραση είναι άμεση, καθώς οι Λευκαδίτες διανοούμενοι κοινωνήσαν με αυτούς τους πολιτισμούς κατά τα χρόνια των σπουδών τους ή με τα ταξίδια και τις αναγνώσεις ξένων βιβλίων: ας μην ξεχνάμε ότι η γνώση τουλάχιστον της Ιταλικής, ως δεύτερης μητρικής γλώσσας, κατ'επέκταση και της ιταλικής παιδείας, συνεχίζεται κατά την Αγγλοκρατία, επιβιώνοντας μάλιστα και μετά την Ένωση.

Η επικοινωνία των Λευκαδίων το 19ο αιώνα με τους λογίους των άλλων νησιών είναι πυκνή: ταξίδια, αλληλογραφία, δημοσιεύσεις σε περιοδικά. Οι ζωρότεροι αποκτούν επικοινωνία με την Αθήνα και κάποιοι με την Κωνσταντινούπολη και τα φιλολογικά τους σωματεία· πολλές φορές γράφουν και στα περιοδικά τους. Όπου η παράδοση ή οι προσωπικές σχέσεις το επιτρέπουν, συνεχίζονται οι επαφές με λογίους του εξωτερικού, είτε Έλληνες του παροικιακού Ελληνισμού είτε ξένους ελληνιστές και φιλέλληνες.

Η ένταξη όλων αυτών των διανοουμένων σε ένα σχήμα τοπικής πολιτισμικής ιστορίας συναντά δυσκολίες, καθώς τα επιτεύγματα π.χ. του διαφωτιστικού διδακτισμού των πατριωτικών τραγωδιών του Ιωάννη Ζαμπέλιου και του ρομαντισμού του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη πρέπει να κατανοηθούν μέσα στο κλίμα της επανησιακής λογοτεχνίας και των μεγάλων της αναζητήσεων, παρόλο που ο ρόλος τους στην κοινωνική και πολιτισμική ζωή του νησιού είναι από σημαντικός έως κυρίαρχος. Οι λαογραφικές επιδόσεις του ποιητή Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, του Σπ. Ζαμπέλιου, του Ιωάννη Σταματέλου και του Γεωργίου Καββαδία, πρέπει να ειπωθούν στον απόηχο των συλλογών δημοτικών τραγουδιών του Φοριέλ και του Τομαζέο και, γενικότερα, στο πλαίσιο της μελέτης του λαϊκού πολιτισμού, στην οποία οι Επτανήσιοι πρωτοστατούν και η οποία ενισχύεται αργότερα από τις προσπάθειες των συλλόγων της Αθήνας και της Κωνσταντινούπολης, που μετέχουν και οι Λευκαδίτες.

Οι φιλοσοφικές και ιστορικές αναζητήσεις του Σπ. Ζαμπέλιου πρέπει να συσχετιστούν με το χρονικό σημείο στο οποίο εμφανίζονται όταν ακμάζει ο ευρωπαϊκός ιστορικισμός, ενώ τα εθνολογικά επιχειρήματα δε φαίνεται να επαρκούν για τη νομιμοποίηση του Νέου Ελληνισμού ως κληρονόμου των αρχαίων και η ιστοριογραφία δεν έχει βρει δρόμους, για να ενσωματώσει το μεσαιωνικό κόσμο στην ελληνική διαχρονική πορεία. Η πορεία του Ζαμπέλιου έδειχνε και το μέλλον της λευκαδίτικης πολιτισμικής ιστορίας, που στον προχωρημένο 19ο αιώνα τής ανοίγονταν οι δρόμοι του κόσμου: τα μεγάλα κέντρα του Ελληνισμού και τα διεθνή κέντρα. Το κέντρο πάντως των λευκαδικών μελετών θα παραμείνει στη Λευκάδα ως το 1965, περίπου, όταν και θα μετατεθεί στην Αθήνα, σε αντιστοιχία με τη μεγάλη έξοδο του πληθυσμού από το νησί.

Ένα ικανοποιητικό απογραφικό έργο, σε όλες τις μορφές του λευκαδίτικου πολιτισμού, έχει πραγματοποιηθεί κατά τον 19ο και 20ό αιώνα, ένα έργο που ενέ-

χει και τις αφελέστερες αλλά και τις σοβαρότερες προσπάθειες ερμηνείας των πολιτισμικών φαινομένων, καθώς η λευκαδίτικη λογιουσύνη, που κυρίως τις πραγματοποίησε, είχε συνείδηση ότι με αυτό τον τρόπο συμμετέχει στην πολιτισμική δημιουργία, οργανικά δεμένη κάθε φορά με τη μικρή κοινωνία του νησιού, το οποίο δέχτηκε, εξαιτίας της γεωγραφικής του συνάφειας και των πολιτικών του τυχών, οσμώσεις από τον περιβάλλοντα επανησιακό χώρο και από κάποια στιγμή και ύστερα και από τον ελλαδικό. Και ακόμη προκλήσεις, που λάβαιναν απαντήσεις συχνά ανώτερες από το επίπεδο της τοπικής κοινωνίας, καθώς τα υπερέχοντα μέλη της κατέφευγαν σε μια βίωση της ετερότητας και της φυγής προς κατευθύνσεις υπέρβασης και πρωτοπορίας: η λευκαδίτικη κοινωνία έδειξε κάποτε ότι τις ανέμενε αυτές τις πραγματώσεις και τις θαύμασε λυτρωτικά και κάποτε παραπληρωματικά, έστω και αν δεν τις κατανοούσε στο σύνολό τους.

Το αίτημα της τοπικής ιστορίας προβάλλει ξεκάθαρο στον προχωρημένο ελληνικό 19ο αιώνα και οι πραγματώσεις του είναι αξιοσημείωτες, καθώς το πνεύμα του ιστορισμού φέρνει την ελληνική λογιουσύνη προς μιά ιστορία κοσμική και παγκόσμια. Η επανησιακή ιστοριογραφία έχει τόσα στοιχεία της γενικής ιστορίας, που δύσκολα θα μπορούσαμε να τη λέμε τοπική. Η δυτική κυριαρχία, όπως κυρίως εκφράστηκε με τη μακραίωνα Βενετοκρατία, επέτρεψε σε κάποια τμήματα του πληθυσμού να αποκτήσουν συνείδηση κοινωνικών ομάδων, που συμμετείχαν στους υπάρχοντες και διαμορφούμενους θεσμούς. Η γλώσσα, και ευρύτερα η παιδεία, τούς εξασφάλιζαν συνείδηση συνέχειας του ελληνισμού, του οποίου τμήμα αποτελούσαν. Η Επτάνησος βρήκε πολύ γρήγορα τα μεγάλα ονόματα στην ιστοριογραφία της: ο Ανδρέας Μουστοξύδης και ο Ερμάνος Λούντζης έδειξαν από νωρίς με τα έργα τους και το δρόμο και τα μέτρα. Η Λευκάδα, όπως το υπαινιχθήκαμε, είναι και στον τομέα αυτό ετεροχρονισμένη. Στην αφετηρία βρίσκεται ο Δημήτρης Πετριτσόπουλος (1763-1833). Σπούδασε φιλοσοφία και ιατρική στην Πάδοβα, αλλά σταδιοδρόμησε ως κρατικός αξιωματούχος, ενώ ήταν μέλος ιταλικών ακαδημιών. Το πρώτο του ιστορικό έργο, το 1814, αναφέρεται στην αρχαία Λευκάδα, το δεύτερο, το 1824, στη Λευκάδα της Ρωμαϊκής και της Βυζαντινής εποχής και της Φραγκοκρατίας. Οι κατηγορίες του ψευδολόγου και του πλαστογράφου εξουθένωσαν από νωρίς την απήχηση του έργου του, παρόλο που στοιχεία από αυτά πέρασαν στους μεταγενέστερους ιστορικούς χωρίς να ελέγχονται πάντοτε, ενώ κάποιες μεταγενέστερες επιβεβαιώσεις στοιχείων από το έργο του ενισχύουν τους δισταγμούς για την απόλυτη καταδίκη του, που τους στηρίζει και η γοητεία του πρωτοπόρου. Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, κινημένος από την ανάγκη συγκέντρωσης ιστορικών στοιχείων για τους ήρωες των ποιητικών του έργων, του 18ου και του 19ου αιώνα, ερευνούσε στο Αρχιεπισκοπείο Λευκάδας, αλληλογραφούσε με τους λογίους των Επτανήσων, της Βενετίας ή της Αθήνας και συμπλήρωνε τους φακέλους των ενδιαφερόντων του: πολύ από αυτό το υλικό χρησιμοποιήθηκε στα υπομνήματα του έργου του, περιλήφθηκε στην τρί-

τομη έκδοση των έργων του ή φυλάσσεται στο αρχείο του. Αξίζει να σημειώσω εδώ την αξιοποίηση του έργου του Χοπφ για τον Γρατιανό Ζώρζη, αυθέντη της Λευκάδας, όπως το μετάφρασε και το υπομνημάτισε ο Ιωάννης Ρωμανός: η υπόθεση στο ποίημά του *Φωτεινός*, ενώ αναφέρεται σ'εκείνη την απόμακρη εποχή, φαίνεται να συσχετίζεται με την αγροτική εξέγερση των Λευκαδίων κατά των Άγγλων το 1819. Είναι, επίσης, σημαντικό να σημειώσουμε ότι και στην εποχή τους τα βιβλία του Βαλαωρίτη διαβάστηκαν, σύμφωνα με ρητές μαρτυρίες, όπως του Ερμάνου Λούντζη ή του Κωστή Παλαμά, και ως ιστορικά βιβλία.

Ο 19ος αιώνας θα τελειώσει χωρίς καμιά προσπάθεια για σύνταξη κάποιου συνθετικού έργου της ιστορίας της Λευκάδας. Στην αρχή του 20ού αιώνα, οι ανασκαφές του Δέρπφελντ για ευρήματα, που θα στήριζαν τη θεωρία του ότι η Λευκάδα ήταν η Ομηρική Ιθάκη φέρνουν ένα ενθουσιασμό για την έρευνα του παρελθόντος. Ο Σπυρίδων Βλαντής (1855-1939), με νομικές σπουδές στην Πίζα, δικηγόρος, δημοσιογράφος και πολιτικός, τύπωσε το 1902 το βιβλίο του *Η Λευκάς υπό τους Φράγκους, τους Τούρκους και τους Ενετούς*, στηριγμένο σε καλή ξένη και ελληνική βιβλιογραφία και χρήση οικογενειακών αρχείων, ενώ δε φαίνεται να εργάστηκε συστηματικά στο Αρχαιοφυλακείο Λευκάδας, που κακολειτουργούσε. Το έργο συμπλήρωσε με τη δημοσίευση δύο μικρότερων έργων για τις πόλεις της Λευκάδας και την πρώτη Γαλλοκρατία. Δημοσίευσε και άλλες εργασίες σε αθηναϊκά περιοδικά: κάποιες απ' αυτές, στην πρώτη της μορφή, ήταν διαλέξεις στον *Παρνασσό*: με πλατειά μόρφωση και πολλά ενδιαφέροντα ασχολήθηκε με όλες τις περιόδους της λευκαδίτικης ιστορίας, από την αρχαία εποχή ως τη σύγχρονη. Ως διανοητής εξέφραζε προοδευτικές θέσεις για τα ζητήματα του καιρού του, όπως π.χ. το γλωσσικό. Ενώ στα έργα του δεν απουσιάζει η έκφραση της επανησιακής παιδείας, ο ίδιος είναι στραμμένος προς την Αθήνα περισσότερο. Το μικρό βιβλίο του Βλαντή θα μείνει για πολλές δεκαετίες μοναδική ιστορία της Λευκάδας για τα εξακόσια χρόνια της Φραγκοκρατίας, της Τουρκοκρατίας και της Βενετοκρατίας, τα οποία καλύπτει.

Το 1930 διορίζεται αρχαιοφύλακας στο Αρχαιοφυλακείο Λευκάδας ο Γιώργος Παρίσης. Στα 42 χρόνια της θητείας του στη θλιβερή τρώγλη, ακόμα και σήμερα ίδια, ο σημαντικός αυτός άνθρωπος θα οργανώσει την υπηρεσία και θα ταξινομήσει σοφά το αρχαιολογικό υλικό του 18ου και 19ου αιώνα και θα υπηρετήσει την ιστορική έρευνα, εξυπηρετώντας τους σημαντικότερους ερευνητές της λευκαδίτικης ιστορίας, που ανάμεσά τους βρίσκονται και κάποιοι από τους μεγαλύτερους Έλληνες ιστορικούς. Στη δεκαετία του 1930 ερευνούν στο Αρχαιοφυλακείο ο γέροντας Σπυρίδων Βλαντής, ο πενήνταχρονος, αλλά καινούριος στην έρευνα της λευκαδίτικης ιστορίας, Κωνσταντίνος Μαχαιράς (1882-1967) και ο εικοσιπεντάχρονος Νίκος Σβορώνος (1911-1989). Ο Σβορώνος, πριν στραφεί σε γενικότερα νεοελληνικά και βυζαντινά θέματα, θα δημοσιεύσει το 1940 μελέτες για τους Χιώτες που εγκαταστάθηκαν στη Λευκάδα κατά τη Βενετοκρατία και για τους

κλέφτες και αρματολούς της ακαρνανικής και της ηπειρωτικής γης. Ο Μαχαιράς, αρχίζοντας από το 1940, θα δημοσιεύσει στη σειρά της Εταιρείας Επτανησιακών μελετών στην Κέρκυρα το βιβλίο *Λευκάς και Λευκάδιοι επί Αγγλικής προστασίας (1810-1864)*. Ύστερα από τον Πόλεμο, το 1951, θα δημοσιεύσει το σημαντικότερο έργο του *Η Λευκάς επί Ενετοκρατίας (1684-1797)*. Το αρχειακό υλικό των δικών του ερευνών στο Αρχαιοφυλακείο συμπλήρωσε το υλικό που του έστειλε από τη Βενετία ο Λευκαδίτης έμπορος και πρόξενος της Ελλάδας Γεράσιμος Μεσσήνης, προϊόν των ερευνών του Κωνσταντίνου Μέρτζιου στα Βενετικά Αρχεία. Τρία χρόνια αργότερα, ένα άλλο δικό του μεγάλο βιβλίο θα καλύψει την μεταβατική περίοδο 1797-1810, ενώ το 1958 θα αναθεωρήσει και θα συμπληρώσει τις συγγραφές του με μιά συνοπτική ιστορία της Λευκάδας από το 1700 ως το 1864. Η μερίμνά του για την πολιτισμική ιστορία θα φανεί με την ιστορία των ναών και των μονών της Λευκάδας, με βάση τους αντίστοιχους φακέλους του Αρχαιοφυλακείου. Άλλωστε, σε όλα του τα έργα υπάρχουν στοιχεία για την εκπαίδευση, τα γράμματα και τις τέχνες. Με μικρότερα έργα του θα προσπαθήσει να καλύψει την αρχαία ιστορία και την ιστορία του φρουρίου της Λευκάδας. Τα βιβλία αυτά, προϊόντα μόχθου ενός ανθρώπου με λεπτό και ευτράπελο πνεύμα, που βρήκε χρόνο και διάθεση να μεταφράζει παράλληλα Ανατόλ Φράνς και, κυρίως, κωμωδίες του Γκολντόνι, έφεραν τη λευκαδίτικη ιστοριογραφία κοντά στα αντίστοιχα επτανησιακά κατορθωμένα και τόνωσαν τους ρυθμούς για το μέστωμα των ιστορικών λευκαδικών μελετών. Άλλωστε, τώρα δεν ήταν μόνος του. Το 1945 έρχεται από την Κατερίνη, ως καθηγητής στο Γυμνάσιο της γενέτειράς του, με ζεστές τις εμπειρίες της Αντίστασης και το φόβο του Εμφύλιου, ο Πάνος Γ. Ροντογιάννης (1911-1997).

Για 10-15 χρόνια ερευνούν μαζί στο Αρχαιοφυλακείο ο Μαχαιράς, ο Ροντογιάννης, ο Κοντομίχης, ο Ασδραχάς. Όλων η εργασία υπακούει σε επιμέρους σχεδιασμούς, που υπήρχαν ή διαμορφώνονται: ο Μαχαιράς ολοκληρώνει τις ιστορικές του συγγραφές: ο Ροντογιάννης αναζητά στοιχεία για μια σφαιρική θέαση της Λευκάδας στη διαχρονική της πορεία: ο Κοντομίχης συγκεντρώνει στοιχεία που φωτίζουν τη ζωή και τις συνθήκες του λαού τον 18ο και τον 19ο αιώνα, εν όψει του σχεδίου του για ένα λαογραφικό corpus, που θα ολοκληρωθεί με το δεκάτομο λαογραφικό του έργο.

Ο Σπύρος Ι. Ασδραχάς θα δημοσιεύσει από το 1953 ως το 1965 δεκάδα μελετών στηριγμένων στις έρευνές του στο Αρχαιοφυλακείο, με κύρια αναφορά στους κλεφταρματολούς και την πρωτόγονη επανάσταση. Τα ίδια χρόνια θα οδηγήσει στη Λευκάδα δεκάδα ερευνητών της γενιάς του, που θα δημοσιεύσουν μελέτες, κυρίως στο περιοδικό *Νέον Αθήναιον* (1955-1965), ή θα συντάξουν διδακτορικές διατριβές για νομικά κυρίως θέματα. Ο ίδιος, από τη θέση του πανεπιστημιακού δασκάλου στο Παρίσι και του Διευθυντή Ερευνών στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, θα αναθέσει και θα διευθύνει διδακτορικές διατριβές και επιμέρους μελέτες για θέματα οικονομικής και αγροτικής ιστορίας, δικαιοσύνης και πολιτισμικής ιστορίας.

Θα κλείσω τις αναφορές μου στα κατορθωμένα των λευκαδικών μελετών με το έργο του Πάνου Ροντογιάννη, που, όπως σημειώσαμε, άρχισε το ερευνητικό του έργο το 1945, όταν η προσπάθεια του Μαχαιρά βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη: ο Ροντογιάννης δε φοβήθηκε μήπως άλλος τον προφθάσει, όχι τόσο γιατί ο Μαχαιράς ήταν μιά γενιά πρεσβύτερός του, αλλά γιατί η πνευματική επιταγή, με την οποία όπλισε την απόφασή του, τον οδηγούσε στην υπέρβαση όποιας αναστολής.

Στο γενικό ερευνητικό και ιστοριογραφικό του έργο η χριστιανική τέχνη έχει προτεραιότητα: “Όταν το 1948 έπαιρνα την απόφαση να ασχοληθώ με τη Χριστιανική Τέχνη στη Λευκάδα, ήξερα πως είχα να κάμω μιά εργασία δύσκολη και για λόγους συμφυείς με το θέμα, αλλά και γιατί δεν είχε προηγηθεί άλλη σχετική εργασία [...]. Πύκνωσα τις επισκέψεις μου στις εκκλησίες της πόλης και των χωριών και στα μοναστήρια, επισκέφτηκα ερημοκλήσια, είδα με προσοχή τα κτήρια, σημείωσα επιγραφές, κατέγραψα εικόνες, τοιχογραφίες, ξυλόγλυπτα και φωτογράφισα με τη βοήθεια φίλων πολλά έργα [...]. Ακολούθησε για αρκετά χρόνια έρευνα στο Αρχαιοφυλακείο [...]. Η δουλειά στο Αρχαιοφυλακείο ήταν ανυπόφορα μίζερη και πολύ κουραστική κι από τη φύση της και εξ αιτίας του απάισιου χώρου όπου γινόταν και γιατί ερχόταν στο τέλος της κοπιαστικής εργασίας του σχολείου, η οποία πάλι αναγκαστικά συνεχιζόταν έπειτα και στο σπίτι”.

Το βιβλίο το καθарόγραψε το 1956 και το 1959 έστειλε επιστολή στο Δήμο Λευκαδίων για να αναλάβει την έκδοση, η οποία τελικά θα πραγματοποιηθεί από την Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών το 1974 με 500 σελίδες κείμενο και 125 πίνακες με φωτογραφίες των έργων. Ιστορούνται οι παλιοί μεταβυζαντινοί ναοί, με τα χτιστά τέμπλα και τις τοιχογραφίες αλλά και οι νεότεροι, που από τις αρχές του 18ου αιώνα, και ακολουθώντας το κίνημα του Δοξαρά χτίζονται πελεκητοί, με εντυπωσιακά θυρώματα, ξύλινα τέμπλα και εικόνες και ουρανίες σε μουσαμά ζωγράφων της νέας επανησιακής τέχνης.

Η *Ιστορία της Λευκάδος* αρχίζει να γράφεται τμηματικά, κατά τη διαθεσιμότητα και το βαθμό επεξεργασίας του υλικού κάθε μέρους ή κεφαλαίου, από το 1962, που ο Ροντογιάννης επιστρέφει Γυμνασιάρχης στη Λευκάδα, όπου θα μείνει ως το 1966. Αυτά τα χρόνια συμπληρώνει την έρευνά του στο Αρχαιοφυλακείο Λευκάδας και δημοσιεύει στις λευκαδίτικες εφημερίδες, όπως είχε αρχίσει να κάνει από το 1951, άρθρα για τους λογίους της Λευκάδας, κυρίως, αλλά και τη μοναδική του λαογραφική μελέτη για τη λευκαδίτικη φορεσιά, μιά από τις καλύτερες ίσως μελέτες της λευκαδίτικης λαογραφίας.

Η *Ιστορία* για να ολοκληρωθεί θα χρειαστούν άλλα 14 χρόνια εργασίας στην Αθήνα. Το 1980 και το 1982 η Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών θα εκδώσει σε δύο τόμους και 1600 σελίδες την *Ιστορία της Νήσου Λευκάδος*. Ο Α΄ τόμος, διαρθρωμένος σε επτά μέρη, θα περιλάβει τη γεωγραφία του νησιού, την ιστορία των προϊστορικών χρόνων ως το 625 π.Χ., την αρχαιοελληνική περίοδο, τη Ρωμαϊκή, τη Βυζαντινή περίοδο, τη Φραγκοκρατία και την Τουρκοκρατία (Ορσίνι,

Ανδηγαυοί, Τόκοι, Τούρκοι, Βενετοί) ώς το 1797. Στο Β' τόμο, και στα 3 μέρη του, ιστορούνται η μεταβατική περίοδος 1797-1810, ακολουθεί η περίοδος της Αγγλοκρατίας ώς την Ένωση με την Ελλάδα το 1864, για να τελειώσει το έργο με τη συνοπτικότερη παρουσίαση (και με ομολογημένες ελλείψεις) της περιόδου από την Ένωση ώς το 1981.

Η *Ιστορία της Νήσου Λευκάδος* είναι ένα έργο συνθετικό, αλλά συγχρόνως και αναλυτικό, αφού ο συγγραφέας του ερευνά ιστορικές περιόδους, εντοπίζει άγνωστα γεγονότα, περιγράφει και εξηγεί ιστορικά φαινόμενα, για πρώτη φορά. Για τα γεγονότα και τα φαινόμενα, που είχαν μελετηθεί από τους προηγούμενους ιστορικούς, είναι συνοπτικότερος και για να μη διογκωθεί το έργο, αλλά, κυρίως, γιατί η πνευματική του εντιμότητα δεν του επέτρεπε να ενσωματώσει τις εργασίες των άλλων, έστω και μαρτυρημένα. Έτσι, παραπέμπει τον αναγνώστη π.χ. στα πρωτότυπα μέρη των βιβλίων του Μαχαιρά ή του Βλαντή χωρίς να τα αντιγράφει.

Στον πρόλογο απολογείται για τις ατέλειες του έργου και σημειώνει τις δυσκολίες του εγχειρήματος: “Ας μην κριθεί αυτό το βιβλίο από ό,τι του λείπει, αλλά από αυτά που έχει και δίνει. Οι κατοπινοί, καλύτεροι, και μ'ένα συγκεντρωτικό βοήθημα στο χέρι, και κάμποση βιβλιογραφία και έχοντας στη διάθεσή τους ένα νέο υλικό, που πιθανότατα θα τους προσφέρουν νέες εργασίες ειδικές, άς πυκνώσουν μ'ένα συλλογικό έργο τα αραιά σημεία αυτού του βιβλίου”.

Η *Ιστορία της Νήσου Λευκάδος*, παρόλο που είναι συνολική και σφαιρική ιστορία, δεν ήταν δυνατό να χωρέσει ολόκληρη την ερευνητική δουλειά του Ροντογιάννη και μάλιστα για εκείνα τα θέματα που, είτε γιατί ήταν περισσότερο άγνωστα είτε γιατί ο ίδιος αποφάσισε να εντείνει γι'αυτά την έρευνά του, είχαν σχηματίσει ξεχωριστά βιβλία. Είδαμε το καλύτερο παράδειγμα, που είναι η *Χριστιανική Τέχνη*, η οποία προηγήθηκε της *Ιστορίας*, για να ακολουθήσουν οι *Πρωτεύουσες της Λευκάδος*. Το έργο εκδόθηκε το 1988 σε 210 σελίδες και στηρίζεται στη γνώση των αρχαίων κειμένων, στη δική του επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα και φυσικά στην αξιοποίηση της βιβλιογραφίας.

Το 1994 κυκλοφόρησε το βιβλίο του *Η εκπαίδευση στη Λευκάδα 1613-1950*. Στις 378 σελίδες του αξιοποιούνται τα λίγα στοιχεία για την εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία, ενώ για την περίοδο της Βενετοκρατίας η εξιστόρηση γίνεται συστηματική. Από το 1797 και ύστερα υπάρχουν πολλά στοιχεία για τα εκπαιδευτικά συστήματα, τα σχολεία, τους δασκάλους και τους μαθητές. Πρόκειται για ένα έργο πλούσιο σε στοιχεία και προβληματισμό, καρπό της ισόβιας ενασχόλησης του Ροντογιάννη με το θέμα. Το 1995, ένα ακριβώς χρόνο πριν απ' το θάνατό του, δημοσιεύονται στην *Επετηρίδα της Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών* οι δύο μικρότερες διαχρονικές ιστορικές του μελέτες: *Ο πληθυσμός της Λευκάδος από το απώτερο παρελθόν ώς το 1991* και το *Σεισμολόγιο της Λευκάδος 1469-1971*.

Αυτή η γρήγορη περιδιάβαση σε ένα μεγάλο ιστορικό έργο ελπίζω να ανάδειξε τις σταθερές που ακολουθεί, την αντίληψη για την ιστορία, ιστορία τοπική

αλλά συνολική, ιστορία των ευρημάτων της έρευνας και αξιοποίησης των προηγούμενων αναλύσεων, προσπάθεια ισορροπημένης σύνθεσης, σε λόγο βαρύ και σημαίνοντα, κοντά στον απόφιο λαϊκό λόγο, χωρίς τις ευκολίες του φολλλόρ ή των ρηχών σηματοδοτήσεων. Στην *Ιστορία της Νήσου Λευκάδος* οι απογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις της λευκαδίτικης διαχρονικής πορείας κωδικοποιούνται καλά. Είναι ένα έργο αφετηριακό, χάρις στο μεγάλο του πλάτος, για κάθε έρευνα και σφαιρική προσέγγιση, ενώ με τις αιχμηρές του προσεγγίσεις γίνεται φύλακας άγγελος από κάθε επίπεδη και απλουστευτική προσέγγιση.

Οι προϋποθέσεις τής έρευνας τής ιστορίας του νησιού φυσικά ξεκινούν από την κατάσταση διατήρησης των πηγών της, αυτών που σε κάθε ευκαιρία είναι αντικείμενο της αμήχανης ρητορείας μας: η πολιτισμική κληρονομιά, τα έργα των προγόνων μας και τα παρόμοια. Είναι γνωστά, αλλά ας θυμηθούμε την κατάσταση των αρχαιολογικών χώρων, πολλών από τις εκκλησίες και το πλήθος των ακατάγραφων εικόνων, που παραμένουν –αν παραμένουν– στους ναούς, αφού με ευθύνη της εκκλησιαστικής αρχής δεν παραδόθηκαν ποτέ στη *Συλλογή των Εικόνων της Δημόσιας Βιβλιοθήκης* και δεν υπήρξε γι' αυτές άλλου είδους πρόνοια. Πρέπει να θυμίσουμε την κακή κατάσταση του *Ιστορικού Αρχείου*, που παρόλες τις προσπάθειες των τελευταίων χρόνων (και ύστερα από τη διαπίστωση μαζικής καταστροφής υλικού εξαιτίας της ασυγχώρητης αδιαφορίας δεκαετιών) δεν έγινε δυνατό να βελτιωθεί ριζικά και να αυξηθεί ο σημερινός άθλιος χώρος στέγασης ή να βρεθεί καλύτερος: οι αρμόδιοι και οι εξουσίες του νησιού και της πρωτεύουσας γνωρίζουν το πρόβλημα και αδρανούν ή προσπαθούν αναποτελεσματικά. Η επιστημονική κοινότητα οφείλει να δυσκολέψει τον εφησυχασμό τους.

Δεν θέλω να κλείσω την απαρίθμηση των προϋποθέσεων των λευκαδίτικων ερευνών χωρίς να αναφερθώ στο μεγάλο δώρο που προσέφερε στον τόπο του ο Αριστοτέλης Χαραμόγλης. Η *Ειδική Λευκαδική Βιβλιοθήκη* του περιλαμβάνει, σε πολύ υψηλό βαθμό πληρότητας, τα τυπωμένα έργα (πρωτότυπα ή σε φωτοτυπίες) των Λευκαδίων σε όλους τους τομείς του επιστητού, καθώς και έργα που αναφέρονται στη Λευκάδα. Κι ακόμη, χάρτες, χαρακτηριστικά, φωτογραφίες, αποκόμματα. Η *Χαραμόγλειος* Βιβλιοθήκη δωρήθηκε από τον ιδρυτή της στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Λευκάδας, στεγάστηκε σε κατάλληλο χώρο και ελπίζουμε να αποκτήσει βιβλιοθηκάριο και να μηχανογραφηθεί: τότε θα μπορούμε να λέμε ότι ένα πρωτότυπο κέντρο τεκμηρίωσης των λευκαδικών σπουδών ολοκληρώθηκε.

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθούμε και στην *Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών*. Πρόκειται για το ενωτικό επιστημονικό σωματείο που ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1971. Θα περιοριστώ στο εντελώς ορατό και “αιώνιο” μέρος των δραστηριοτήτων τής Εταιρείας, το εκδοτικό. Στους 8 τόμους της Επετηρίδας, από το 1971 ως το 1995, εκδόθηκαν, στις 2800 συνολικά σελίδες τους, 40 μελέτες, διαφορετικής έκτασης, κάποτε και βιβλία ολόκληρα, όπως η μετάφραση του βιβλίου του Δέρπφελντ για την Ομηρική Ιθάκη, σε μετάφραση Βασιλείου Φραγκούλη, Η

Χριστιανική Τέχνη στη Λευκάδα του Πάνου Ροντογιάννη, *Οι πρωτεύουσες της Λευκάδος* του ίδιου και η *Λευκαδική Βιβλιογραφία* του Δημοσθένη Κουινιάκη.

Εκτός από τους 8 τόμους της Επετηρίδας, η Εταιρεία εξέδωσε δύο καλλιτεχνικά συνθετικά Λευκώματα του Γεράσιμου Γρηγόρη για τον Άγγελο Σικελιανό (1971) και τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη (1979), τη δίτομη *Ιστορία της Νήσου Λευκάδος* του Πάνου Γ. Ροντογιάννη, τη δίτομη *Ιστορία της Φιλαρμονικής Λευκάδας* του Αντώνη Φίλιππα (1989), καθώς και τα *Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου Επτανήσιου Πολιτισμού* (1990), του *Β΄ Συνεδρίου* (1991) και του *Δ΄ Συνεδρίου* (1996), που η ίδια οργάνωσε. Όλα μαζί αποτελούν μια μεγάλη Βιβλιοθήκη Λευκαδικών Μελετών με 17 τόμους που αγγίζουν τις 7.000 σελίδες.

Και οι άνθρωποι; Πρέπει να αναζητηθούν οι νέοι και να συντονιστούν οι παλαιότεροι. Η ελπίδα της ανάπτυξης των μεταπτυχιακών σπουδών έδωσε και για τη Λευκάδα πολλά καλά δείγματα. Τα συνέδρια και οι εκδόσεις της Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών κινητοποίησαν ενδιαφέροντα, ένωσαν δυνάμεις, προφύλαξαν ανθρώπους από άγονους δρόμους. Η μελέτη του συντελεσμένου έργου αναδεικνύει και τις καθυστερήσεις και τις μεγάλες σιωπές. Όσο δεν μπορούμε να ελπίζουμε σε ένα θεσμικό πλαίσιο έρευνας, με αντίστοιχους πόρους, είμαστε υποχρεωμένοι να καταφεύγουμε στην αξιοποίηση, μέσα από τους υπάρχοντες θεσμούς, του εθελοντισμού και του ενθουσιασμού των αρχαιολόγων, των ιστορικών, των φιλόλογων, των λαογράφων, των ανθρωπολόγων, που όμως έχουν ανάγκη συντονισμού, βοήθειας και στήριξης.

